

Віктор МЕЛЬНИК, Уляна БОРНЯК

НОВІ ДАНІ ДО ІСТОРІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ ПОБУДОВИ ТА МИСТЕЦЬКОГО ОЗДОБЛЕННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В КНЯЖОМУ ГАЛИЧІ

Багаторічне вивчення Успенського собору княжого Галича вже принесло чималий масив різномірної наукової інформації. Проте, нові міждисциплінарні дослідження часто дають змогу відкривати невідомі аспекти історії побудови та оздоблення цієї знакової будівлі княжого часу.

Уже немало десятиліть у науковому середовищі побутувало усталене твердження, що вапняк для будівництва та оздоблення собору завозився з околиць міста Миколаєва над Дністром, а саме з території села Демня, оскільки в околицях самого Галича така порода каменю відсутня. Археологічні матеріали стосовно будівлі Успенського собору другої половини XII ст. в Галичі та його оздоблення відомі від моменту археологічного відкриття решток споруди, проте літописного повідомлення про них у доступних на сьогодні джерелах немає. У такому разі на допомогу дослідникові приходять археологія, геологія, новітні технологічні дослідження та метод порівняльного аналізу.

Собор є також єдиною відомою на сьогодні пам'яткою княжого Галича, стосовно якої, враховуючи весь проведений комплекс наукових досліджень, можна певно стверджувати що вона мала цілісний (від гори донизу¹) ансамбль фрескового оздоблення. Свого часу Михайло Осінчук – відомий маляр-практик та знавець давніх малярських технік, якого д-р Ярослав Пастернак залучив до аналізу віднайдених фрагментів монументального малярства, відзначив, що фреска, з рештками якої він проводив дослідження, виконана на двошаровому тиньку і більше подібна до західної, ніж східної, оскільки “не має тих додатків (прядиво, клоччя, різана солома)”², які були притаманні розробленій на візантійській основі класичній технології монументального малярства старокіївського зразка. Новіші дослідження на значно ширшому матеріалі підтвердили слушність цього спостереження³.

На основі проведеного вивчення будівельних матеріалів та тиньків маємо підстави твердити про ансамбль монументального малярства усього інтер'єру собору, оскільки залишки фресок знаходилися і на нижніх блоках (вапнякових та алебастрових), і блоках зі склепіння, витесаних з подільського пористого травертину, як слушно зазначав свого часу Я. Пастернак⁴, опираючись на

¹ Мельник В. Нововіднайдені фрагменти фресок Успенського собору в Галичі / Віктор Мельник *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: науковий збірник. Вип. 8 : Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, (м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 р.)*. Луцьк, 2001. С. 97.

² Пастернак Я. Старий Галич : археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. Краків; Львів, 1944. С. 149.

³ Мельник В. Нововіднайдені фрагменти фресок... С. 96–97.

⁴ Пастернак Я. Старий Галич... С. 84.

дослідження свого брата, Северина Пастернака⁵. Ця будівельна технологія переконливо свідчить про системний та професійний підхід будівничих до влаштування стін та склепінь.

Дослідження матеріалів будівельних блоків Успенського собору

Натурні обстеження білокам'яних блоків, що походять з Успенського собору XII ст., у свіжому зламі дозволили виділити декілька різновидів вапняку, а саме: крейдоподібний, масивний, вапняк білого забарвлення, за складом коколіто-форамініферовий, та білий, міцний, дрібнозернистий і дрібнопористий літотамнієвий вапняк, полідетритовий, зі значною кількістю дрібних зерен кварцу, а також сірий, міцний, дрібнозернистий і дрібнопористий вапняк з білими строматолітами та чималою кількістю зерен кварцу; сірий, пористий, нерівномірнотзернистий уламковий полідетритовий вапняк з білими вклученнями палеофауни⁶.

Алебастр, який бачимо в залишках стін та різьбленого оздоблення, має біле й сіре, часто з блакитнуватим відтінком, забарвлення; він масивний, смугастий, зозулястий, інколи з перешаруванням алебастрових, гіпсових та карбонатно-глинистих прошарків, в окремих блоках із прожилками напівпрозорого паралельно-волокнистого гіпсу – селеніту, сантиметрової потужності⁷. Він походить з околиць розташованих неподалік від Галича сіл Бовшів, Вікторів, Журавно, Сокіл⁸.

За твердженням Я. Пастернака, для влаштування склепінь вживався подільський травертин⁹, хоча докладніше про походження цього матеріалу нічого не повідомлено. Наші дослідження 2017–2018 рр. показали, що тесані блоки травертину мають сіре, зі світло бежевим відтінком забарвлення зовні та темніші у свіжому зломі. Це міцні, хоча дещо крихкі, карбонатні породи з пористою текстурою. Мікроскопічні дослідження вказують на дрібнозернисту структуру, переважно карбонатний склад, з домішками глинистого матеріалу та зернами кварцу¹⁰.

Травертин широко використовуються у будівництві храмів, зведених в різні історичні періоди. Його залучення є наслідком поєднання міцності з легкістю завдяки високій пористості. Вона також забезпечує низьку теплопровідність, хорошу звукоізоляцію та легке різання. Найширше залучали травертин в Італії, що зумовлено наявністю найбільших травертинових кар'єрів на її території. Відомі випадки, коли розроблення родовищ травертинового каменю здійснюється з моменту закладання міста і він стає основним матеріалом для усіх видів будівництва, як, наприклад, в будівлі храму святого Емідія (XI ст.) у місті Асколі Пічено.

Використання пористих цеглин у верхніх будівельних верствах давніх київських церков відзначав ще Михайло Грушевський при огляді будівельної техніки, однозначно пов'язуючи цю практику лише з візантійською традицією¹¹.

⁵ Пастернак С. З чого була збудована княжа катедрa у Крилосі *Наша Батьківщина*. Львів, 1938. Ч. 9. С. 200.

⁶ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. Природні камені у фрагментах будівлі Успенського собору с. Крилос *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції "Сучасні технології та особливості видобутку, обробки і використання природного камення"* (24–25 листопада 2017, Київ). Київ, 2016. С. 46–47.

⁷ Там само. С. 45–46.

⁸ Вуйцик В. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность Искусство Археология. Ежегодник 1982*. Москва, 1984. С. 213.

⁹ Пастернак Я. Старий Галич... – С.84.

¹⁰ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. *Природні камені...* С. 47.

¹¹ Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 3 : До року 1340*. Київ, 1993. С. 426.

Окрім Успенського собору княжого Галича, на наших теренах автори зафіксували ще два пізніших випадки використання травертинових блоків у склепінні сакральних споруд. Першим таким об'єктом є замкова каплиця (у деяких джерелах – костел) Святої Трійці у місті Бережани Тернопільської обл. Вона розташована в південно-західній частині території замкового подвір'я та має типові ознаки ренесансної будівлі з елементами пізньої готики й новітніми додатками уже часів бароко. Каплицю зведено водночас із замком й вона служила усипальницею декільком поколінням його власників. Замок постав на багнистому острівному терені між двома рукавами р. Золота Липа, на схід від міста, що розкинулось на пограниччі північного Поділля, Галичини й південної Волині¹². Цілоком ймовірно, замок будували в декілька етапів, хоча за найпоширенішою версією його спорудження тривало близько 20 років на кошти великого коронного гетьмана, руського воеводи Миколая Сенявського. Завершення у 1554 р. стверджує напис на білокам'яній плиті, вмурованій над в'їзною брамою головного південного фасаду¹³. Сучасний стан замкової каплиці є найгіршим за всі роки її існування. Оскільки в ній обвалився дах й елементи склепіння опинилися на долівці, з'явилася можливість ідентифікувати матеріал, використаний для його зведення. Цілоком очевидно, що це травертин, проте джерело та шляхи його постачання ще потребують дослідження. Окрім того, немає можливості оцінити розміри тесаних блоків та спосіб їх укладання, оскільки актуально доступне лише румовище під стіною каплиці.

Іншим б'єктом, у якому виявлено травертинові блоки в склепінні, виявився закинутий замковий костел Вознесіння Богородиці монастиря домініканців в урочищі Червоне поблизу села Нирків Тернопільської обл. Його звели в стилі пізнього ренесансу з елементами готики 1615 р. коштом родини Лісецьких¹⁴. Тесані блоки з травертину у склепінні костелу щільно підігнані один до одного. Окрім того, травертинові блоки у чималій кількості використані всередині костелу. Проведені упродовж 2017–2018 рр. натурні дослідження Уляни Борняк виявили, що й склепіння підвальних приміщень, “хори” для хористів, престіл, колони теж складені з тих самих травертинових блоків характерного сірувато-бурого забарвлення. У деяких місцях збережено тиньки, якими покривали блоки. Використання травертину для виконання внутрішніх елементів будівель характерне для будівництва храмів у Європі, проте, для травертинових колон покриття тиньком не притаманне, оскільки структурно-текстурні особливості каменю наділені виразною самодостатньою декоративною цінністю.

Описані фрагменти ренесансної будівлі в Ниркові достатньо добре збережені (якщо таке формулювання можна вжити до її сучасного стану). Тривалі деструкційні процеси та відсутність спеціальних досліджень роблять неможливим встановлення на даному етапі наявності фрескового малювання на них. Але цінність цього “технологічного” свідчення вбачаємо у тому, що принаймні від XII ст. можна стверджувати тяглість та неперервність відповідного аспекту будівельної традиції регіону, притаманного і пізнішим часам.

Враховуючи наведені напрацювання, автори поставили собі за мету, використовуючи результати проведених мінералого-петрографічних досліджень,

¹² Пламеницька О. А. Деякі аспекти хронології та типології Бережанського замку в контексті формування урбаністичної системи міста *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. № 18.

Київ, 2011. С. 258.

¹³ Там само. С. 257.

¹⁴ Полохович Д. Червоногород – зникле місто *Zbruch*. 2016 [Електронний ресурс] режим доступу: <https://zbruc.eu/node/52608>.

знайти ідентичний матеріал у природних травертинових комплексах Середнього Подністрів'я задля встановлення джерел походження, а також відтворення ймовірних шляхів його постачання для будівництва Успенського собору давнього Галича.

За результатами масиву накопиченої та опрацьованої інформації зроблено важливий висновок: найбільшу наближеність до виявлених у Крилосі травертинових блоків за сукупністю мінералого-петрографічних характеристик (забарвлення, речовинний склад, текстурно-структурні особливості) мають травертинові породи в селі Порохова. У ході експедиції зразки для порівняного аналізу відібрано з травертинової скелі, що знаходиться на вершині лівого схилу долини річки Бариш на південній околиці села біля лісу. Довжина скелі – близько 100 м, висота – 10–11 м. Можна припустити, що будівельний матеріал для собору постачався з цього села чи найближчих його околиць. Якщо проаналізувати схему розміщення травертинових природних комплексів на території Середнього Подністрів'я (Рис. 1), то не складно відзначити, що, власне, село Порохова та найближчі до нього травертинові скелі поблизу сусідніх сіл Делева, Стінка та Космирин знаходяться найвище за течією ріки Дністер, а, значить – виявляються найближчими до місця зведення собору. Про наявність тут родовища травертинів зазначено, зокрема, на сайті Тернопільської обласної держадміністрації¹⁵. Офіційно віднайдене родовище не розробляється і слідів сучасного розроблення травертинових скель у ході експедиції не зафіксовано. Ймовірним шляхом транспортування будівельного матеріалу служили ріки Бариш, Дністер та, можливо, Луква (Рис. 2).

Застосування, принаймні, трьох порід каменю (**вапняку, алебастру й пористого травертину**), а також високий мистецький рівень збережених білокам'яних та алебастрових деталей безпосередньо, зі свого боку, так само вказують на Успенський собор як знакову споруду в архітектурній спадщині княжого Галича. Загальнопоширена практика вимагала, аби новозведена будівля деякий час простояла нетинькованою для просідання стін й запобігання утворенню від цього тріщин у малярському шарі. Але дослідження під мікроскопом не вказують на довшу тривалість цього періоду, тому що ані між верствами тиньку, ні між тиньком та каменем у вивчених взірцях не віднайдено шару пилу, який неодмінно утворився би, коли б будівля стояла нетинькованою триваліший час.

Проведені комплексні дослідження дали змогу виявити самотність ансамблю монументального малярства, виконаного в стінах собору, очевидно, у третій чверті XII ст. Як і сама архітектура, він, без сумніву, репрезентував східнохристиянську традицію. На нашу думку, варто згадати, що Юлія Стріленко та Роман Гуцуляк за результатами вивчення будівельних розчинів собору відзначили: "Наявність різних мурувальних розчинів та різних технологій мурування можуть свідчити про різні періоди в будівництві собору і зміну в підходах до його будівництва. Таким чином, доки були збудовані підмурки собору, техніка будівництва змінилась кілька разів, що, очевидно, було відображенням (наслідком) бурхливих політичних подій, а можливо, і зміни влади в стольному Галичі"; "гіпсові розчини XII ст. Успенського собору є оригінальними і одними з найцікавіших, з наукової точки зору, серед пам'яток Київської

¹⁵ Перспективні ділянки та родовища корисних копалин Тернопільської області [Електронний ресурс] режим доступу: <http://>

www.oda.te.gov.ua/main/ua/publication/content/19460.htm.

Рис. 1. Схематична карта поширення травертинів на Поділлі. Свинко Й. Травертинові скелі Середнього Придністров'я. Посібник-путівник. Тернопіль. 2004. С. 44

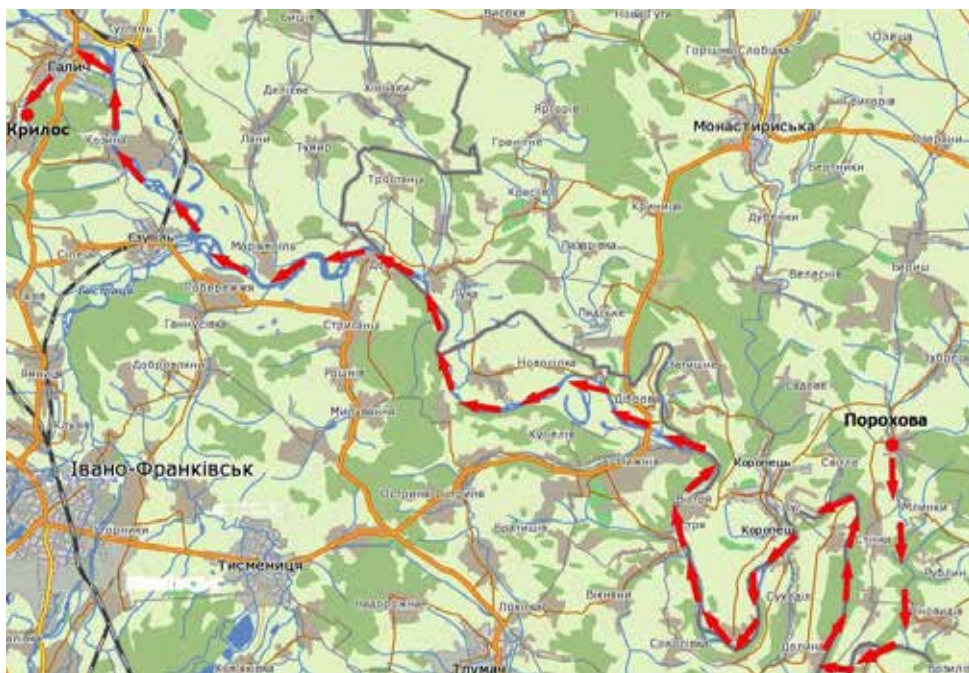

Рис. 2. Карта-схема ймовірного шляху постачання матеріалу з каменоломні до місця будівництва Успенського собору

Русі домонгольського періоду. Досі невідомі аналоги цих розчинів в Україні. Тому бажано провести більш глибоке їх вивчення і дослідження території їхнього можливого застосування¹⁶. Ще раніше їхню своєрідність зауважив і вказав Павло Раппопорт: “Среди растворов древнего Галича резко выделяются растворы Успенского собора, где связующее – гипс, а заполнитель – дробленый алебастр”¹⁷. Необхідно пам’ятати, що алебастр добували, практично, на місці – у сусідніх селах Сокіл та Вікторів¹⁸.

Глибокі та багатопланові технологічні дослідження алебастру, застосованого при будівництві собору, нещодавно провели Уляна Борняк та Василь Гулій. Різна збереженість алебастрових блоків пов’язана зі структурно-текстурними характеристиками матеріалу. Візуально виділяються декілька морфогенетичних типів, що, опосередковано, може вказувати на різні джерела постачання алебастру¹⁹. На сьогодні ми продовжуємо дослідження алебастрових блоків Успенського собору й маємо надію на відкриття завдяки цьому нових сторінок історії цієї знакової будівлі.

Необхідно зауважити, що при перепалюванні алебастру за певних умов утворюється гіпс. У цьому контексті варто згадати про гіпсові розчини, характерні для передроманської мурованої архітектури, відомі, зокрема, в Польщі²⁰. Цей аргумент також може вказувати на користь ранішого, ніж за часів князя Ярослава Осмомисла, початку будівництва. Закладення собору і перший будівельний період, найправдоподібніше, належить пов’язувати з батьком Ярослава Осмомисла – князем Володимирком Володаревичем²¹. На нашу думку, саме після його смерті (1152 р.) змінено план будівлі, причому, у збережених фрагментах стін археологи виявили алебастрові (можливо “реставраційні”) доповнення цього періоду²². На основі власних археологічних досліджень Юрій Лукомський прослідкував поетапні зміни будівельного плану Успенського собору²³. Ми припускаємо, що процеси зміни плану та розпису собору могли бути також пов’язані із заснуванням у Галичі єпископської кафедри²⁴. Деякий час собор, як уже зазначено, мусів простояти нетинькованим, аби стіни просіли і на поверхні малярського шару не утворювалися тріщини. Найімовірніше, його розписано раніше, але, не володіючи іншими даними, за верхню часову

¹⁶ Гуцуляк Р. Б., Стріленко Ю. Н. Науково-реставраційні дослідження залишків мурувань Успенського собору в с. Крилос Галицького р-ну *Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції, (Галич, 4–6 лист. 2004 р.)*. Галич, 2004. С. 128–140.

¹⁷ Раппопорт П. А. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург, 1994. С. 46–47.

¹⁸ Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі (попереднє звітження з розкопів у 1936 і 1937 р.) *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 154: Праці історично-філософської секції. Львів, 1937. С. I–XXI.

¹⁹ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. *Природні камені...* С. 46–47.

²⁰ Діба Ю. *Фундації богородичних ро-*

тонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв’язків середини XI ст. *ЗНТШ*. Т. 249: Праці комісії архітектури та містобудування. Львів, 2005. С. 46–50.

²¹ Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. С. 144–153.

²² Сковчиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3 / Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. С. 424–426.

²³ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) *ЗНТШ*. Т. 244: Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 592–607.

²⁴ Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... С. 154–157.

межу випадає прийняти щойно першу літописну згадку 1187 р. у зв'язку з похованням князя Ярослава Осмомисла. Іпатіївський літопис подає цю подію у такому трактуванні: “Того же дѣ† престависа Галичъкии кнѣзь Ярославъ снѣ Володимеръ. мѣ†ца . шк†тѣа . въ . а̄ . днѣ а во вторъи днѣ положень бы† во цркви стѣ†и Бѣа”²⁵. Процес дослідження місця імовірного княжого поховання та його подальшу долю докладно описали Микола Бандрівський, Юрій Лукомський та Роман Сулик²⁶. Не варто забувати про малярське оздоблення собору “від низу й до самого верха”, оскільки на саме такий його характер вказують залишки фресок на пористих блоках з травертину та блоках, близьких до фундаменту. Необхідно також відзначити алебастрові деталі так само як істотну частину мистецького оздоблення собору. Таку присутність цієї породи каменю, безперечно, зумовило його активне використання при спорудженні пам'ятки.

Висновки Опрацювання відібраних проб тиньку з фрагментами малярства як з верхніх пористих (подільський травертин²⁷) блоків, так і вапнякових з основи будівлі підтвердили ідентичність їхнього складу, що свідчить, насамперед, про синхронність розписів усєї будівлі та належність розшуканих фрагментів, які з часом опинилися у різних випадкових місцях, до однієї споруди, під якою є усі підстави вбачати Успенський собор. Проведені комплексні дослідження вапнякових, алебастрових і травертинових блоків дали змогу віднайти та ідентифікувати конкретні джерела походження основних застосованих будівельних матеріалів та визначити гіпотетичні шляхи їх транспортування до місця побудови собору. Можна також стверджувати, що тяглість та неперервність застосування травертинів у будівництві регіону бере початок від XII ст., хоча, через скромність давнього мурованого будівництва на місцевому ґрунті, відповідні приклади нині поодинокі. Гіпотетично, будівельна традиція, згідно з якою зведено та оздоблено Успенський собор Галича, може походити з Італії, де травертин широко використовують як будівельний матеріал. Наше дослідження стилістики білокам'яного різьблення собору, зі свого боку, теж здатне підтвердити цю гіпотезу, але цьому питанню буде присвячено окрему статтю. Дослідження у зазначеному напрямі продовжується. Це, зокрема, стосується і будівельних розчинів та фрескових тиньків. Маємо надію, що подальші роботи з доступними матеріалами допоможуть відкрити нову сторінку у вивченні Успенського собору княжого Галича.

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Національний університет “Львівська політехніка”*

²⁵ Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А. А. Шахматова *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 565.

²⁶ Бандрівський М., Лукомський Ю. Су-

лик. Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) *ЗНТШ*. Т 225: Праці Історико-філософської секції. Львів, 1993. С. 397–399.

²⁷ Пастернак Я. Старий Галич... С. 65–69.